

СУЧАСНА КУЛЬТУРА ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Актуальність теми статті визначається потребою оновлення світоглядних засад сучасної культури як складного феномена, головна функція якого впорядкування соціального буття людини, забезпечення єдності, ідентичності членів суспільства або групи людей, приналежності до одного співтовариства. Адже в сучасному епоху здійснення цієї функції проблематизується у зв'язку з послабленням культуротворчих сил, що спрямовують життя суспільства по організованому, а не хаотичному шляху соціального розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї проблематики свідчить, що існують такі теорії розвитку культури як соціального явища: еволюціоністська та діалектична, які у найрізноманітнішому вигляді присутні у сучасних концепціях культури. Вони знайшли своє місце у аксіологічному та антропологічному підході до вивчення культури, а також у інформаційно-семіотичній концепції культури, про яку докладно пишуть А. Кармін та О. Новікова [1, с. 15-27], на яку ми спираємось і яка є базовою у нашої статті.

Висновок про те, що жодна соціальна цінність, жоден звичай не можуть бути зрозумілі повністю, якщо їх розглядати у відриві від цілого, безперечно, має рацію. Проте, на нашу думку, є невірним робити акцент виключно на самотності культури, не співставляючи дану культуру з іншими, не розглядаючи культурний процес як загальнолюдський процес, як розвиток світової цивілізації в цілому. Якщо ми з цим положенням погоджуємося, то тим самим актуалізуємо філософське осмислення сучасних тенденцій впливу культури на соціальний розвиток людини, а, власне, це і є метою цієї статті.

Культура кінця ХХ – початку ХХІ ст. є справжнім сплавом того, що було відкрито людством в минулі часи і того, що досягнуто ним в двадцятому столітті. Цей етап в розвитку світової культури розпочався після однієї з найбільш страшних воєн в історії людства і характеризується новими рисами, що з'явилися внаслідок змін в суспільстві.

На нашу думку, розвиток культури відбувається під впливом процесів глибинної трансформації технологічних, економічних, соціальних та політичних основ західного суспільства. Вже із Заходу нові тенденції в культурі і способі життя людей розповсюджувались по інших регіонах. В ряді випадків саме вони стимулювали появу там власних, синтезуючих західні і незахідні (східні) традиції, явищ культури, які після цього поверталися на Захід, збагачували вже його культуру (наприклад, східно-азійський досвід управління сучасним виробництвом).

Сама ж трансформація основ західного суспільства була тісно пов'язана з науково-технічною революцією. НТР практично завершила перетворення західних та інших розвинених країн в тотальні індустріальні суспільства. «НТР поклала початок перетворенню індустріального суспільства в постіндустріальне» [3, с. 67].

В умовах індустріального суспільства і культура (мається на увазі сфера духовного виробництва) зазнала процесів індустріалізації. Вона все менш залишалася областю відокремленої діяльності окремих особистостей або груп людей та все більше ставала галуззю широкомасштабного великосерійного виробництва, що ґрунтується на ринкових засадах та промислових технологіях. Випуск навчальної та художньої літератури, газет, організація кіноконцертної діяльності тощо стали могутніми секторами сучасної індустрії, де зайняті десятки мільйонів чоловік. Споживачем цієї культурної продукції стає все суспільство. Причому, попит на неї з боку ледь чи не кожної людини є повсякденним.

Оскільки індустріальне виробництво вимагає зосередження в певних центрах (містах) великих мас людей, які є споживачами культурної продукції, неминуче відбувається урбанізація культурної сфери, тобто надання їй здебільшого міського характеру («урбанус» в перекладі з латини – міський). Міський житель одержує гігантську кількість інформації по системі телевізійного та комп'ютерного зв'язку, «до небачених меж поширюються соціальні контакти, частіше відбувається пошук та зміна роботи, змінюється ритм життя, виникають стресові ситуації» [4, с. 42], істотно оновлюються зміст та форми освіти. З одного боку, він шукає відпочинку в споживанні полегшеної, сурогатної культурної продукції, що надається індустрією дозвілля, а з

іншого – в своїй активній трудовій діяльності є одержувачем великої кількості «окультуреної» суспільством інформації (ділової, наукової, освітньої, політичної та іншої).

У цьому зв'язку можна говорити про інформатизацію культури, тобто надання духовному виробництву у значній мірі інформативного характеру, що наділяє його продукцію звичайними споживчими властивостями, перетворює її в звичайний товар. З урахуванням формування надто розгалуженої комп'ютерної мережі передачі інформації, включення останньої в процес матеріального виробництва як однієї з найголовніших його ланок, є правомірним твердження про становлення в наші дні «інформаційного суспільства». Теорію створення такого суспільства ще у 1945 р. висунув японський соціолог Й. Масуда. Він вважав, що в майбутньому класи заміняться «інформаційними співтовариствами», що будуть контактувати одне з одним через обмін знаннями та інформацією [5]. Пізніше виникли й інші концепції інформаційного суспільства. Спільним для них є переконання, що головним чинником суспільного розвитку в майбутньому стане виробництво і використання науково-технічної та іншої інформації.

Тим самим мислення людини стає все більш технічним. Вона не уявляє вже себе без техніки, без використання її для панування над життєвими обставинами, над навколишнім світом, над природою. Але в такій ситуації вона сама стає об'єктом технічного впливу, одним з видів «сировини», що підлягає обробці, і не може вже визволитися від влади створеної нею ж техніки і деградує (руйнується) разом з природою [6, с. 305]. У результаті логічний ланцюжок – індустріалізація – урбанізація – інформатизація – технізація – заводить людину та її культуру у глухий кут, де вона втрачає свою колишню духовність і опиняється на межі загибелі як біологічний вид. Все це є свідомством глибокої кризи, у якій опинилася людська культура, пройшовши тривалий період свого розвитку.

Але, усвідомивши це, культура (в особі її видатних представників) намагається врятувати людину, зупинити її перед прірвою. У культурі (науці, філософії, літературі, мистецтві) формується нова тенденція – до її космізації, тобто до усвідомлення нею загальної (космічної) єдності людини та навколишньої природи – близької та далекої, наочної та небаченої, живої та неживої. «Космізація передбачає подолання людського егоїзму, коли людина проголошує себе кінцевою метою розвитку природи» [7, с. 103], а тому – паном над нею. Вона повинна навчитися з повагою ставитися до сусідів по космосу як впорядкованому всесвіту, води, повітря, землі, дерев, тварин тощо, що «існують самі по собі», але без яких їй не вижити.

До європейців та північноамериканців, представників християнської цивілізації, ці думки стали все частіше приходити, коли вони фізично відчували загрозу життю через безконтрольну індустріалізацію та загострення екологічних проблем, коли, завдяки виходу радянських та американських космічних кораблів на навколосезну орбіту, змогли вслід за космонавтами усвідомити крихітність Землі, її самотність в космосі, її зв'язок із Всесвітом. Але ж ідеї космічної єдності всього живого та неживого завжди були присутні в східних релігіях в Індії, Китаї, Японії. Цим цивілізаціям властиве дбайливе, ставлення до природи, до живих істот, до людей всіх цивілізацій. Саме посилення «космічних» елементів у євро-американській культурі сприяло зростанню взаєморозуміння між Сходом та Заходом, нарощуванню їх культурного обміну та взаємодії у сфері охорони навколишнього середовища [8, с. 54].

Таким чином, космізація культури та мислення призвела до їх екологізації, тобто спрямованості, хоча б часткової, на охорону довкілля, подолання негативного впливу на природу сучасної промисловості. У Західній Європі виник масовий екологічний рух, що бореться проти забруднення навколишнього середовища, шкідливих наслідків розвитку атомної енергетики, за скорочення ядерних озброєнь та військових бюджетів. Він отримав загальну назву «зелені». У 1980 р. у ФРН з'явилася й політична партія «зелених». Сформувався міжнародний рух «Грінпіс» («Зелений світ»), що продовжує активну діяльність у сучасному світі. Його діяльність сприяє прийняттю урядами та приватними компаніями заходів з обмеження викидів шкідливих речовин в атмосферу та води Світового океану. Екологізація в культурі сприяла переключенню на проблеми захисту навколишнього середовища і значних наукових сил. Поряд з біологією та медициною, безпосередньо пов'язаними з вивченням живої природи, виникли цілі екологічні напрямки в науках, що раніше звичайно використовувались для «приборкання» природи – фізиці, хімії. Сучасна високорозвинена техніка та промисловість повинні тепер також стати на охорону природи.

Процеси індустріалізації та урбанізації в культурі сприяли наданню їй масового усередненого характеру. Але вони не знищили й традиційної культури високого духу, хоча дещо звузили ступінь її прямого впливу на суспільство.

Термін «масова культура» прийшов з США та здобув міжнародну популярність у 50-х роках ХХ ст. [9, с. 210]. Звичайно її трактують як особливу сферу художньої культури, призначену для масового споживання. Поряд з терміном «масова культура» широким розповсюдженням користуються синоніми «популярне мистецтво», «масове мистецтво». Виникнення масової культури пов'язують з науково-технічною революцією, що дала нові засоби виробництва, розповсюдження та споживання інформації. Розвиток засобів масової комунікації, газет, популярних журналів, радіо, кіно, телебачення, але перш за все мережі Інтернету, збільшив обсяг інформації, що передається. Це відкрило доступ до неї масовій аудиторії. Але, з іншого боку, був втрачений безпосередній контакт митця зі своєю аудиторією. У сфері художньої культури затвердилися кінокорпорації, радіомовні та телевізійні компанії, видавницькі та поліграфічні трести. Культура стала предметом бізнесу. Найбільш зручними регуляторами масової культури є реклама та Інтернет.

Наскільки значне місце займає масова культура в сучасному американському суспільстві, свідчить той факт, що в системі освіти вивчення популярної культури переважає над вивченням класичної системи гуманітарних дисциплін. Більше половини курсів присвячені вивченню телебачення, реклами, кіно, журналістики, а біля 26% використовують засоби популярної культури для викладання історії, музики, іноземних мов тощо [10, с. 85]. Курси з вивчення масової культури включені у систему університетської освіти в Англії.

Масова культура орієнтується на середній рівень споживача, що практично завжди готовий прийняти те, що саме «пливе» до нього в очі та вуха. На відміну від елітарного мистецтва, тобто розрахованого на смаки обраних, що вимагає від аудиторії інтелектуальних зусиль, співтворчості, «шарпає» розум, підхльостує її без того напружені нерви, масове мистецтво ніби занурює аудиторію у теплу ванну, не вимагаючи нічого, окрім «мурликання від задоволення та комфорту». Шалений ритм сучасного життя, раціоналізація людських відносин, нервово перенапруження порушують психічну рівновагу. Звідси виникає необхідність у психологічній розрядці. Масова культура пішла назустріч цій реальній потребі суспільства, створивши потужну індустрію розваг.

У своєму впливі на людину масове мистецтво звичайно не порушує складних життєвих проблем, воно прагне відволікти від питань буття у світ фантазій та мрій, оманливих, але таких привабливих для кожного. Об'єктом впливу масової культури є маси, тому вона повинна бути загальнодоступною та загальнозрозумілою. Вона втілює в собі стереотипи та стандарти, прийняті в суспільстві, що робить її легко засвоюваною. Однак при всьому стандартному характері творів популярного мистецтва вони завжди створюють ілюзію, що звернуті саме до ваших особистих проблем та схильностей, що розраховано на властивий американцям та європейцям індивідуалізм.

Для масової культури характерні специфічні форми вираження. Вона орієнтується не на реалістичні образи, а створює світ міфічних героїв, які стають ідеалом, символом, які диктують своїм шанувальникам певний тип поведінки (супермен, Бетмен, Кінг-Конг тощо).

Все перелічене дозволяє говорити про те, що масова культура являє собою складний феномен, що містить у собі соціальні та психологічні чинники. Дуже важливим є питання про естетичні параметри масової культури. Часто масову культуру прирівнюють до кітчю. Дві головні особливості кітчю: по-перше, це сфера підроблення, по-друге, – це світ поганого смаку, світ тривіального [11, с. 125]. Тривіальність означає банальне, елементарне, загальнодоступне. Але масова культура – це не просто спрощення, а створення певних стереотипів, зведення всього художнього досвіду до однієї норми, тривіального, звичайного, надання всім елементам культурної системи однорідності та подібності. Створюючи на цьому шляху високохудожні твори, які мають світове визнання, масова культура припускає й низькопробну продукцію, що культивує не тільки поганий смак, але насильство, жорстокість.

Отже, поряд із зростанням інформатизації культури, зростає і її технізація, тобто залежність від рівня та характеру машинних технічних засобів як передачі культурної інформації, так і її виробництва. Більше того, технічний аспект стає самостійним та все більш впливовим напрямом духовного виробництва, визначаючи його зміст, хоча в даному випадку про духовне виробництво, про дух можна говорити лише умовно. Йдеться про створення творів літератури, мистецтва,

архітектури та іншої культурної продукції комп'ютерами, коли людина, її дух присутні тільки на початку процесу – при створенні програми. З іншого боку самі технічні засоби, точніше можливості техніки, перетворюються із знарядь в об'єкти творчого, естетичного пошуку митця, визначаючи самі форми творів мистецтва та впливаючи на їх зміст.

Актуальними стали також проблеми космізації та екологізації, що сприяли підсиленню, актуалізації гуманістичних аспектів в культурі, філософії. Проблеми антропології, науки про людину, стають зараз центральними в усіх науках про суспільство – історії, психології, соціології, політології, економіці та інших.

Крім того, особливо небезпечними стають певні прояви масової культури у тих випадках, коли з твору масового мистецтва часто засвоюються моделі рольових функцій друга, батька, дружини, ділового партнера в першу чергу молодими людьми, які не мають достатнього соціального досвіду, щоб на його основі зробити відбір, відділити гідне наслідування від недостойного.

Історичні умови становлення української культури призводили до того, що розривалися зв'язки між поколіннями, між західною і східною частинами України. Знищувалися кращі представники українства, носії віковичних національно-культурних цінностей, внаслідок чого переривалася традиція, як одна з форм концентрації культурної автентичності.

Наша країна відкрилася для зовнішніх впливів. Позитивними результатами цього були свобода ознайомлення з невідомими нам до цього часу науковими та філософськими текстами, що сприяло розширенню нашої ерудиції та залученню до загальносвітової культури.

Проте ця відкритість світові мала і негативні наслідки. Значно складнішою є проблема шаленого вливання в український культурний світ продуктів культурного споживання, де адекватна відповідь України не може бути такою оперативною.

Йдеться, зокрема, про настирливе поширення мас-культурних стандартів якості масового мистецтва та заниженої технологічності митецької творчості взагалі, конкретним проявом чого є домінування на екранах телевізорів голлівудських кінострічок не кращого гатунку, конвеєрне виготовлення західних пісень і мелодій, перекручених на наш лад англійських термінів у назвах фірм, магазинів, телеканалів, певних звичаїв та прикмет чужого нам способу життя.

Внаслідок цього українська культура значно прискорила формування елементів масової культури, у межах якої людина як носій масової свідомості здатна лише до некритичного наслідування стандартних, нав'язаних їй через систему соціальних маніпуляцій форм поведінки й мислення.

Конкурентне протистояння традиційної та масової культур за умов технологічно-маркетингового характеру сучасного масового духовного виробництва іноді призводить до того, що традиційна культура починає запозичувати засоби свого ствердження в суспільному житті у свого антипода, у масової культури. Внаслідок цього тяжіння до автентичності подекуди починає виступати у формах, притаманних перш за все масовій культурі [12, с. 87].

Одним з прикладів такого впливу є модернізація української пісенної культури завдяки створенню синтетичних музичних творів, де традиційні українські гармоніки та лади перекладаються на сучасні музичні стилі. Друга форма впливу маскультури полягає в тому, що тенденція посилення потягу до автентичності асимілюється гнучкою та здатною до мімікрії масовою культурою: виникає мода на традицію.

У таких випадках уже не йдеться про справжнє повернення знищених традицій, що, як уже зазначалося, само по собі непросто. Певна зовнішня оболонка традиції «стереотипи давнини» залучається до сьогодення. Втративши свою природну символічну сутність, пов'язану з утіленням конкретного змісту, вона починає існувати, як порожній знак-вказівка на причетність того, хто має якийсь відношення до цього знаку, до зазначеної таким чином сфери існування.

Внаслідок цього у масовій культурі можуть зіштовхуватися дві її форми – одна, що набула видимості – традиційності, та друга – модерна, позатрадиційна, сучасна. Юнак з козацьким оселедцем на сходах вищого навчального закладу – це саме такий феномен. Він не видає себе за козака, про це не йдеться. Його оселедець не означає й того, що цей хлопець «звертається до джерел», відроджує певну національну традицію козацьких ідеалів, цінностей, норм. Це радше знак-відсилка до певної спільноти, що обрала нині собі за взірць деякі ознаки минулого.

Парадокс такої ситуації полягає у тому, що одній несправжності протиставляється інша, відмінність якої полягає лише у зовнішньому використанні традиційних форм.

Драматизм подібного стану справ полягає у тому, що у цьому світі, світі примар, де замість справжньої роботи та справжніх досягнень особливої значущості набуває здатність до «розкрутки» та до купленого у різний спосіб посідання перших місць у всіляких сумнівних рейтингах та конкурсах, дочекатися повноцінної справжності, як здійсненості реальної автентичності, дуже проблематично.

Отже, мода минуща та швидкоплинна, вона втягує індивіда у світ безперервного виробництва та споживання підробок, некритично відтворює стандартні форми діяльності, стереотипи поведінки, банальні думки, оточуючи себе речами, що з самого початку вже втратили свою справжню сутність.

Саме останнє й не усвідомлює людина, яка піддається популярним стереотипам, оскільки мода передбачає несвідоме наслідування як домінуючий механізм масової свідомості. Так, культурний простір сучасної людини заповнюється примарами, серед яких вона, недосвідчена щодо вибору цінностей та ідеалів і обтяжена непотрібними та, по суті, чужими речами, неприкаяно блукає.

Насправді, ми можемо стати свідками досягнення нашої культурою реальної автентичності та справжнього, істинного буття лише після того, коли феномени сучасного культурного буття України стануть зрілими та ґрунтовними, а різні їх прояви зможуть гармонійно взаємодіяти, зазвучавши у симфонії своїх чітких поєднань відповідно до ладу єдиного традиційного підґрунтя, укоріненого в історії.

Виходячи з вищезазначеного, можемо зробити висновок, що про поглиблення суперечливості сучасної культури як фактора соціального розвитку. З одного боку, вона сприяє закріпленню найцінніших і корисних зразків поведінки й передачі їх наступним поколінням, а також іншим групам. Культура піднімає людину над світом тварин, створюючи духовний світ, вона сприяє людському спілкуванню. З іншого боку, культура здатна закріплювати несправедливість і нелюдське поведіння. Крім того, все створене у межах культури для скорення природи може бути застосоване для знищення людей. Тому важливі соціально-філософські дослідження культури, щоб одержати можливість знизити напруженість у взаємодії різних соціальних груп з породженою ними культурою.

У XXI ст. оптимізація впливу культури на соціальне буття людини виявляється можливою на шляхах філософської експлікації загальнокосмічних та екологічних ідей, пов'язаних із розумінням єдності людини і всіх інших живих істот, всієї біосфери в цілому. Важливим є і те, що культура не відмовляється від минулого, ми не маємо права забувати свою історію, оскільки саме таке зречення призводить до несправжності, коли замість того, щоб робити висновки, ми маємо легковажну радість від очікування сумнівних змін.

Крім того, відродження автентичного духу національної культури не може здійснитися на основі моди на існуючі традиційні стереотипи. Насправді, умовою досягнення справжньої автентичності є розвинена самосвідомість, сумлінне ставлення культури до себе й своїх джерел. Потрібні вивчення традицій минулого, навчання певним способам життєдіяльності не для поспішного запровадження їх у життя як безглузлого копіювання. Знання своїх та чужих традицій необхідне лише для відповідального зрощування сучасних цінностей, ідеалів та норм життєдіяльності. Культура здатна народити щось справжнє лише у тому разі, коли воно вирощене всередині або, природним чином відповідає сутності самої себе. Через це вкрай важливо розрізняти емпіричне прагнення до справжності та прагнення до неї як виважений пошук, що завершується реалізацією автентичності. Перше, скороминуше, прагнення до справжнього приходить швидко, а тому можливо помилково досягти несправжнього. Дійсне ж досягнення справжності є процесом, що передбачає зачаття в межах сучасної української культури нової системи цінностей, що сутнісними зв'язками пов'язана з традицією, її поступовий інгруповий розвиток, природне народження і дбайливе виховання того, що вийде у світ.

Перспективи подальших досліджень полягають в тому, що теоретичні розробки дослідження культури, як фактору соціального розвитку, співставляючи дану культуру з іншими, розглядаючи культурний процес як загальнолюдський процес, як розвиток світової цивілізації в цілому продовжують піддаватися світоглядно-філософському аналізу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кармин А. С., Новикова Е. С. Культурология: Учебник. – СПб.: Питер, 2005. – 464 с.
2. Анурын В. Ф. Основы социологических знаний: Курс лекций по общей социологии. – Н. Новгород: НКИ, 1998. – 358 с.
3. Петров М. К. Человек и культура в научно-технической революции // Вопросы философии. – 2011. - № 5. – С. 64-82.
4. Чечель Н. До історії стилістичної парадигми української культури // Практична філософія. – 2002. - № 2. – С. 27-45.
5. Иноземцев В.Л. Концепция информационного общества / Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы // Учеб. пособие для студентов вузов. – Москва: Логос, 2000. – 304 с. – Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000946/st004.shtml>
6. Ожеван М. А. Людський вимір науки та наукові виміри людини. – К.: Стратегема, 2010. – 316 с.
7. Подольська Є. А., Лихвар В. Д., Іванова К. А. Культурологія: Навчальний посібник. – К.: Центр навч. літ-ри, 2005. – 538 с.
8. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань: монографія. – К.: ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2011. – 272 с.
9. Грушин Б. Мода, дух времени, массовое сознание // Опыт словаря нового мышления. – М.: Прогресс, 2005. – 352 с.
10. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта. – М.: Наука, 1993. – 432 с.
11. Шестаков В. Массовая культура. – К.: А.С.К., 1998. – 240 с.
12. Ігнатенко П. Український національний характер. – К.: ЦНЛ, 1997. – 240 с.

SUMMARY

The article presents analysis of tendencies of modern cultural development. The transformation of national modern culture into factor of social development is discovered.

Н. О. СИДОРЕНКО

**ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК МІСЬКИХ ЕТНОСІВ КРИМУ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.**

Першочерговою задачею у будівництві молодій українській державі є розробка і здійснення збалансованої й чіткої етнорегіональної політики. Від оптимізації й гармонізації загальнонаціональних і регіональних інтересів залежить політична стабільність нашої країни. Дана проблема набула особливу актуальність в Україні, де існують досить істотні економічні і соціокультурні відмінності між регіонами. Ці відмінності, як спадщина «радянського минулого», ще більш поглибилися у 90-і роки, у період системної кризи українського суспільства і досить ще даються в знаки.

Крим, у силу геополітичного положення й поліетнічності, виявився найскладнішим регіоном України, в якому ця проблема придбала ще й етнополітичне нашарування. Незважаючи на те, що Криму властивий чітко виражений взаємозв'язок етнополітичних та соціально-демографічних процесів, існує мало сучасних історичних праць, в яких би аналізувалися проблемі етносоціального розвитку основних етнічних спільнот регіону.

Хоча у 90-і роки в українській науці з'явилися ряд робіт [9, 10, 11, 12], присвячених даній тематиці, комплексне вивчення регіональних етносоціальних проблем почалося тільки зараз. В останні 10 років проблеми етнополітичної історії Криму знайшли своє відображення в таких фундаментальних дослідженнях як «Етнонаціональні процеси в Україні. Історія й сучасність» (2001 р.) і «Крим в етнополітичному вимірі» (2005 р.). Останнім часом, у роботах деяких кримських [20] і українських [4, 24] істориків розглядалися етнокультурні й етнодемографічні проблеми історії півострова другої половини ХХ століття. Крім того, позначена нами проблема, прямо або побічно, висвітлювалася вченими, які досліджували етнічну історію півострова в новітній період: Я. Е. Володарським [3], В. С. Сергийчуком [25], А. І. Клячиним [14], Г. І. Бекірової [2] і рядом інших.